

३.४ पोखराको पर्यटन क्षेत्रमा कोभिड-१९ को प्रभाव

पृष्ठभूमि

सन् २०२० को शुरुवातसँगै विश्वभर फैलिएको कोभिड-१९ को महामारीले नेपालमा समेत अनपेक्षित मानवीय एवम् आर्थिक क्षति पुऱ्याएको छ। महामारी शुरू हुनसक्ने आँकलनसहित नेपाल सरकारले २०७६ चैत ११ देखि २०७७ साउन ६ गतेसम्म देशभर बन्दाबन्दी जारी गर्‍यो। जसका कारण जम्मा २० लाख पर्यटक भित्र्याउने उद्देश्यका साथ घोषणा गरिएको नेपाल भ्रमण वर्ष २०२०, सुरुवाती चरणमै स्थगित हुन पुग्यो। नेपाल भ्रमण वर्षका लागि राज्यले यथेष्ट लगानी गरे तापनि त्यसको प्रतिफल भने लिनसक्ने अवस्था रहेन। विश्वव्यापी रूपमै बजार अर्थतन्त्रमा गम्भीर असरहरू देखा परिरहँदा वस्तु तथा सेवाको उत्पादन र विनिमय समेत प्रभावित भयो। बन्दाबन्दीको घोषणाले सडक तथा हवाईयातायात आवातजावतका क्षेत्रमा समेत असर पर्‍यो। होटल, रेष्टुरेन्ट, हाइकिङ, ट्रेकिङ, पर्वतारोहण तथा अन्य साहसिक पर्यटनमा समेत अवरोध हुँदा मूलतः अधिल्लो दुई वर्षको तुलनामा सन् २०१९ मा विदेशी पर्यटक आगमनमा २.१ प्रतिशतले बढेकोमा सन् २०२० मा यस्तो आगमन ८०.८ प्रतिशतले घटेको देखिन्छ।

सोही अवधिमा पर्यटन क्षेत्रबाट हुने विदेशी मुद्रा आर्जनमा करिब ७० प्रतिशतले कमी आएको छ। सन् २०१९ मा कुल विदेशी पर्यटक आगमनको सङ्ख्या ११ लाख ९७ हजार १ सय ९१ रहँदा सो सङ्ख्या सन् २०२० मा २ लाख ३० हजार ८५ र सन् २०२१ मा ३२ हजार ९९७ जनामा मात्र सीमित भएको देखिन्छ। तुलनात्मक रूपमा अधिल्लो वर्षमा भन्दा यो वर्षमा मात्रै ८० प्रतिशतले यो सङ्ख्यामा कमी आएको छ। त्रिभुवन विमानस्थलमा अन्तर्राष्ट्रिय उडानतर्फ यात्रु आगमनको सङ्ख्या करिब ७३ प्रतिशतले घट्दा सन् २०२० को अन्तसम्ममा २४ अर्ब ९५ करोड ५९ लाख आम्दानी भइरहँदा यो अधिल्लो वर्षको सोही अवधिको तुलनामा ७० प्रतिशतले कमी हो। उक्त अवधिभर आधारभूत क्रियाकलाप बाहेकका सबै आर्थिक

क्रियाकलापहरू ठप्प भए। २०७७ मङ्सिर मसान्तसम्म स्थानीय सरकारले गरेको पूर्ण तथा आंशिक बन्दाबन्दीका कारण आर्थिक कृयाकलापहरू आंशिक रूपमा मात्रै सञ्चालन भए।

नेपाल राष्ट्र बैंक, आर्थिक अनुसन्धान विभागले कोभिड-१९ ले अर्थतन्त्रमा पारेको प्रभावसम्बन्धमा २०७७ असारमा सार्वजनिक गरेको सर्वेक्षण प्रतिवेदन अनुसार बन्दाबन्दीको अवधिमा मुलुकभर ६१ प्रतिशत उद्योग/व्यवसायहरू पूर्ण रूपमा बन्द रहेको पाइएको छ। प्रतिवेदनमा ३९ प्रतिशत उद्योग/व्यवसाय पूर्ण वा आंशिक रूपमा सञ्चालनमा रहेका, उद्योग/व्यवसायीहरूले भण्डै एक चौथाइ कामदार/कर्मचारी कटौती गरेका, कामदार/कर्मचारीहरूको औसतमा १८.२ प्रतिशतले तलब कटौती भएको तथा उक्त अवधिमा ९६.७ प्रतिशत उद्योग/व्यवसायहरूको उत्पादन/कारोबार ७३.८ प्रतिशतले घटेको पाइएको छ। अधिकांश उद्योग/व्यवसायहरू पूर्णरूपमा बन्द रहनुले बन्दाबन्दीले अर्थतन्त्रमा गहिरो असर पारेको देखिन्छ। कोभिड १९ को महामारीको कारण आ.व. २०७६/७७ मा नेपाली अर्थतन्त्र २.१ प्रतिशतले सङ्कुचन हुन गयो।

कोभिडले खासगरी, खानी तथा उत्खनन, उत्पादनमूलक उद्योग, होटल तथा रेष्टुरेन्ट र यातायात, भण्डारण तथा सञ्चार क्षेत्रको वृद्धिदर नकारात्मक रहन गयो। मुलुकमा गरिएको करिब आठ महिना लामो बन्दाबन्दी/निषेधाज्ञाबाट नेपालको पर्यटन क्षेत्र सबैभन्दा बढी प्रभावित बन्न पुग्यो। विश्व बैङ्क (२०२०) को “कोभिड-१९ र दक्षिण एसियामा पर्यटन अन्तरगत दिगो क्षेत्रीय परिणामका लागि अवसर” नामक प्रतिवेदनमा कोभिड-१९ ले दक्षिण एसियाको पर्यटन क्षेत्रको करिब ४७.७ मिलियन रोजगारीमा असर गरेको र त्यसमा कतिपय महिला तथा पिछ्छिडिएका समुदायले काम गर्ने अनौपचारिक क्षेत्र समेत रहेको उल्लेख छ। कोभिडका कारण पर्यटन क्षेत्रको कुल गार्हस्थ उत्पादनमा अमेरिकी डलर ५० मिलियन भन्दा बढी ह्रास आउने अनुमान

गरिएको छ। साना तथा मझौला उद्योगलाई जोगाउन तथा रोजगारी सुरक्षित गर्न सरकारले आकस्मिक कार्यक्रमहरू पहिले नै अबलम्बन गरेको पाइएको भनि उल्लेख छ। दक्षिण एसियाली मुलुकले सङ्कट उन्मुक्तिका लागि योजना बनाउँदा पर्यटन क्षेत्रलाई रणनीतिक रूपमा सोचन र नीतिहरू कार्यान्वयन गर्दा पर्यटन उद्योगलाई सुधार गर्ने अवसरका रूपमा लिनुपर्ने कुरा प्रतिवेदनमा उल्लेख छ।

कोभिड-१९ को विश्वव्यापी महामारी शुरु भएपछि राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रियस्तरमै पर्यटकहरूको आवागमनमा लगाइएको बन्देजका कारण पर्यटन क्षेत्र बढी प्रभावित हुन गएको हो। प्रकोपबाट पर्यटन क्षेत्रबाट जीविकोपार्जन गरिरहेका मजदुर र उनीहरूका आश्रित परिवारजनको मानव अधिकार खासगरी निःशुल्क स्वास्थ्य सेवा प्राप्त गर्ने हक, रोजगारीको हक, शिक्षाको हक, स्वतन्त्रतापूर्वक हिँडडुल गर्न पाउने हक, व्यापार व्यवसाय जस्ता आर्थिक अधिकार हनन भएका छन्।

देशकै प्रमुख पर्यटकीय गतन्व्यको रूपमा रहेको पोखराका विभिन्न पर्यटकीय क्षेत्रमा आवद्ध रहेका मजदुर तथा श्रमिकहरूको अवस्थाका बारेमा अनौपचारिक क्षेत्र सेवा केन्द्र (इन्सेक)ले मानवअधिकार वर्ष पुस्तक सन् २०२२ का लागि पोखराको पर्यटन क्षेत्रका मजदुरहरूको रोजगार र जिविकामा कोभिड-१९ को प्रभाव विषयमा रहेर गरिएको अध्ययनको प्रतिवेदनलाई प्रस्तुत गरिएको छ।

यस अध्ययनले होटल तथा रेष्टुरेण्ट व्यवसायमा आवद्ध रहेर रोजगारी गुमाएका श्रमिकहरूको कोभिड १९ पछिको अवस्थाको विश्लेषण समेटेको छ। श्रमिकहरूको शिक्षा, स्वास्थ्य, खाद्य, आर्थिक अधिकारका क्षेत्रमा ठूलो असर परेको छ। श्रमिकहरू मात्रै नभई उनीहरूसँग आश्रितहरूको अवस्थाका बारेमा समेत अध्ययनमा समेटिएको छ। यस अध्ययनले पर्यटन क्षेत्रमा आश्रितहरूको अवस्था र पहिचान, राज्यले बनाउने नीति तथा कार्यक्रममा पर्यटन क्षेत्रका मजदुरहरूको समस्यालाई समेट्न महत्वपूर्ण भूमिका खेल्ने विश्वास छ।

उद्देश्य

पर्यटन क्षेत्रमा प्रत्यक्ष रोजगारीमा रहेका श्रमिक तथा मजदुरका साथै उनीहरूसँग आश्रित परिवारजनको अवस्थाका विषयमा अध्ययन गरी उनीहरूको अधिकारलाई प्रत्याभूत गराउन

सरोकारवालाहरूलाई सुझाव दिनु हो। अध्ययनको उद्देश्य निम्नानुसार रहेका छन्।

१. कोभिड १९ ले प्रभाव पारेको पोखराका पर्यटन क्षेत्रका मजदुरहरू र उनीहरूमा आश्रितहरूको अवस्था सार्वजनिक गर्ने।
२. यस अवधिमा सरकार र पर्यटन सम्बद्ध सरोकारवालाहरूबाट श्रमिक तथा मजदुरहरूको सुरक्षा र संरक्षणमा गरिएका प्रयाससम्बन्धी कदमका बारेमा विश्लेषण गर्ने।
३. यस अध्ययनबाट आएका निष्कर्षहरूको आधारमा सुझाव तयार गरी कार्यान्वयन गर्न सम्बन्धित निकायहरूमा वकालत गर्ने।
४. पर्यटन व्यवसायको पुनरुत्थानको लागि उपयुक्त सुझावहरू पेश गर्ने।

अध्ययनको विधि

यस अध्ययनमा प्राथमिक र द्वितीय स्रोतबाट तथ्याङ्क, विवरण एवम् जानकारीहरू सङ्कलन गरिएको छ। प्राथमिक तथ्याङ्कमा कोभिड १९ पछि पर्यटन क्षेत्रबाट रोजगारी गुमाएका मजदुर र पर्यटन क्षेत्र व्यवसायी, सङ्घ संस्थाका प्रमुख तथा प्रतिनिधिहरूसँग प्रश्नावली सर्वेक्षणको माध्यमबाट आवश्यक तथ्याङ्क र जानकारी लिइएको छ। साथै पर्यटन मजदुर सम्बद्ध सङ्घसङ्गठनहरू र सरोकारवालाहरूसँग सामूहिक छलफलका माध्यमबाट समेत जानकारी लिइएको छ। कोभिड १९ प्रकोपपछि सञ्चार माध्यममा प्रकाशित लेख, रचना र समाचारहरूलाई द्वितीय स्रोतको रूपमा लिइएको छ। यसैगरी, इन्सेकअनलाइनमा प्रकाशित कोभिड रिपोर्टलाई पनि द्वितीय स्रोतका रूपमा लिइएको छ।

अध्ययनको सीमा

यो अध्ययन पोखराको पर्यटन क्षेत्रमा आवद्ध मजदुरहरूबारे केन्द्रित रहेको छ। पोखराको पर्यटन क्षेत्र धेरै फराकिलो रहे पनि यस अध्ययनले थोरै क्षेत्रलाई मात्र समेट्न सकेको छ। पर्यटन क्षेत्रका मजदुरहरूको रोजगार र जीविकामा कोभिड १९ को प्रभाव न्यूनीकरण गर्न प्रदेश तथा स्थानीय सरकारले ल्याएको नीति, कार्यक्रम र प्रतिबद्धताको कार्यान्वयनको अवस्था बारे अध्ययन केन्द्रित छ। लकडाउनका कारण रोजगारी गुमाएका व्यक्तिलाई परेको असरबारे अध्ययन केन्द्रित छ।

अध्ययन सर्वेक्षणका लागि नमूना छनौट

यो अध्ययनमा प्राथमिक स्रोतबाट तथ्याङ्क सङ्कलन गर्ने प्रयोजनका लागि कास्की जिल्लाको पोखरामा रहेका पर्यटन व्यवसायलाई प्रकृतिका आधारमा (क) होटल तथा रिसोर्ट (ख) रेष्टुरेण्ट तथा बार (ग) प्याराग्लाइडिङ कम्पनीहरू (घ) पदयात्रा व्यवसायमा संलग्न मजदुर (ङ) डुङ्गा व्यवसायी र उनीहरूसँग आश्रितहरूलाई चार समूहमा विभाजन गरिएको छ।

होटल तथा रिसोर्टमा कार्यरत मजदुर

नेपाल होटल सङ्घ गण्डकी प्रदेश समितिका अनुसार पोखरा महानगरपालिकामा पर्यटक स्तरीय होटलको सङ्ख्या ७ सयजति छन्। तीमध्ये ५ सयको आफ्नै भवन छ भने करिब २ सय होटेल भाडाका घरमा सञ्चालित छन्। यस वर्गका होटेलहरूमा एक कोठाको लागि सरदर दुईजना कामदारका आधार लगभग १२ हजार ९ सय २८ जनाको रोजगारी प्रति दिन सिर्जना गरेको अनुमान छ (होटल एशोसिएसन अफ नेपाल, २०२०)। कोभिड १९ को सङ्क्रमणपछि यो सङ्ख्या घटेको समितिले जनाएको छ। हाल यसको एकीन तथ्याङ्क भने उपलब्ध छैन।

रेष्टुरेण्ट तथा बार

पोखरामा पर्यटकीय स्तरको १ सय रेष्टुरेण्ट तथा बार छन्। सामान्य खानपिनदेखि मनोरञ्जन प्रदान गर्ने लेकसाइडस्थित दोहोरी र डान्स बारहरू पनि यसमा समावेश रहेछन्। नेपाल रेष्टुरेण्ट तथा बार एशोसिएसन (रेबान) का अनुसार सन् २०१९ को अन्त्यसम्म एक रेष्टुरेण्ट तथा बारमा सरदर न्यूनतम १५ जनाका दरले लगभग १ हजार ५ सय जना कर्मचारी संलग्न रहेका थिए। सञ्चालक, वेटर, कुक, मनोरञ्जनमा आवद्ध कर्मचारी, सफाइ कर्मचारी तथा सुरक्षा गार्ड गरी यस क्षेत्रका १ सय आठ कम्पनीको लगभग २ हजारले प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष रूपमा रोजगारी पाएका थिए, (नेपाल बार एण्ड रेष्टुरेण्ट एशोसिएसन २०२०)।

पदयात्रा व्यवसाय र सेवा

पर्यटन कार्यालय पोखरामा २ सय १२ पथप्रदर्शक व्यवसायी कम्पनीहरू (ट्रेकिङ एजेन्स) दर्ता छन्। पर्यटन कार्यालयको अनुसार यस क्षेत्रले १ हजार २ सय ७२ जनालाई प्रत्यक्ष रूपमा स्थायी रोजगारी

सिर्जना गरेको छ भने अप्रत्यक्ष रूपमा अस्थायी रोजगारी लगभग दुई गुणा बढी रहेको छ। ट्रेकिङ गाइड, पोर्टर र व्यवस्थापकहरू आवद्ध रहेको यो क्षेत्रले तीन दिनदेखि २५ दिनसम्मको पदयात्रा आयोजन गर्ने गर्छ। विशेष गरी पर्वतीय क्षेत्रमा कार्य गर्ने यो व्यवसायले सो क्षेत्रका साना होटलहरूलाई पनि रोजगारी प्रदान गर्ने गर्दछ। आन्तरिक भन्दा बाह्य पर्यटकहरूले यो क्षेत्रमा बढी चासो राख्ने गरेका छन्। कोभिड १९ ले यो क्षेत्रलाई नराम्ररी प्रभावित गरेको छ। सामान्यतया असोज, कात्तिक तथा माघ, फागुन र चैत्र महिना गरी वर्षमा दुईपटक ट्रेकिङ व्यवसायको लागि राम्रो समय मानिन्छ। नेपाल ट्रेकिङ एजेन्ट एशोसिएशन गण्डकी प्रदेश कार्यालय, पोखराले उपलब्ध गराएको विवरण अनुसार विगत पाँच वर्षमा पदमार्ग व्यवसाय वृद्धिदरमा असामान्य प्रवृत्ति देखिन्छ। सन् २०१९ सालको कारोबारको आधारमा यस व्यवसायले प्रतिदिन ६३ हजार ८७५ को कारोबार हुने र बन्दाबन्दीको घोषणा पछिका चार महिनामा लगभग पाँच करोड २२ लाख ७३ हजार ९७२ रुपियाँ बराबरको कमी आएको अनुमान गरिएको छ, (नेपाल ट्रेकिङ एजेन्सी, २०२०)।

प्याराग्लाइडिङ

प्याराग्लाइडिङ र अल्ट्रालाइट सेवा प्रदायक कम्पनीहरूको सङ्गठित संस्थालाई नेपाल हवाई खेलकुद संस्था नामले चिनिन्छ। पोखरामा प्याराग्लाइडिङ कम्पनीहरू ६० ओटा दर्ता भए पनि हाल ५७ ओटा व्यापारिक प्रयोजन र तीन ओटा तालिम प्रदायक निकायको रूपमा कार्यरत छन्। एउटा पाइलटले एक दिनमा बढीमा तीनपटक उडान गर्ने गर्दछन्। हवाईखेलकुद सामान्यतया मौसममा निर्भर रहन्छ। सालभरमा ६ महिना मात्र राम्रो कारोबार हुने गर्दछ। यस क्षेत्रका कम्पनीहरूमा सरदर ६ ओटा प्याराग्लाइडर छन्। यिनीहरूमा सरदर १५ जनाले रोजगारी पाउँछन्। यही आधारमा यस क्षेत्रमा न्यूनतम ९ सय ७५ जना रोजगारीमा संलग्न भएको अनुमान गर्न सकिन्छ।

डुङ्गा व्यवसाय

पोखराका फेवा, बेगनास, र रूपा तालमा डुङ्गा सेवा व्यवसायिक रूपमा सञ्चालनमा छन्। पोखराको फेवाताल पर्यटकका लागि प्रमुख गन्तव्य हो। डुङ्गा सयर गर्न फेवातालका आठ घाटहरूमा काठको

सङ्घसंस्थाको तथ्याङ्क अनुसार पोखरामा यस क्षेत्रमा अस्थायी र स्थायी रोजगारीमा आबद्ध रहेकाहरूको सङ्ख्या			
क्र.सं.	क्षेत्र	सङ्ख्या	रोजगार पाएकाहरू
१	होटल तथा रिसोर्ट	७००	१२, २९८
२	रेष्टुरेण्ट तथा बारमा रात्रिकालिन व्यवसायी	१००	२,०००
३	प्याराग्लाइडिङ	६५	१,०००
४	ट्रेकिङ व्यवसाय	१५९	१२७२
५	डुङ्गा व्यवसायी (फेवाताल)	७६७	३५०
	जम्मा	१,७९१	१६९२०

स्रोत : होटल व्यवसायी सङ्घ, गण्डकी

७ सय २६ थान र पाइलट बोट ४१ थान गरी कुल ७ सय ६७ थान व्यावसायिक डुङ्गाहरू पर्यटक पर्खेर बसेका हुन्छन्। यसै मध्येका दुई ओटा डुङ्गा आपतकालीन उद्धारका लागि छुट्याइएको छ। यस बाहेक जलहारी परिवारले निजी रूपमा माछा मार्नका लागि ८० डुङ्गा राखेका छन्। यस व्यवसायमा लगभग ४ सय ५५ घर परिवार संलग्न छन् भने ३ सय ५० जनाले रोजगारी पाएका छन्, (फेवाताल डुङ्गा व्यवसायी सङ्गठन, २०२०)।

सम्बन्धित सङ्घसंस्थाको तथ्याङ्कअनुसार पोखरामा यस क्षेत्रमा अस्थायी र स्थायी रोजगारीमा आबद्ध रहेकाहरूको सङ्ख्या तालिकामा उल्लेख छ।

तथ्य तथ्याङ्क

नेपाल आउने पर्यटक मध्ये करिब ४० प्रतिशत पर्यटक गण्डकी प्रदेशमा आउने गर्दछन्। वार्षिक रूपमा आन्तरिक र बाह्य गरी करिब १० लाख पर्यटक भित्रिने यो प्रदेशमा पर्यटकको बसाइ अवधि औसत पाँच दिन अनुमान गरिएको छ। जहाँ विदेशी पर्यटकले प्रतिदिन ५४ डलर र आन्तरिक पर्यटकले प्रतिदिन ५ हजार खर्च गर्दछन्। पर्यटन क्षेत्रले प्रदेशमा सिर्जित कूल ६ लाख ६ हजार रोजगारी (लेबर फोर्स सर्वे, सन् २०१९) मध्ये लगभग ९० हजार अर्थात् १५ प्रतिशत रोजगार सिर्जना गरेको र प्रदेशको कूल गार्हस्थ्य उत्पादनमा १० प्रतिशत योगदान पुऱ्याएको आकलन छ। (प्रथम पञ्चवर्षीय योजना, नीति तथा योजना, गण्डकी प्रदेश)। आर्थिक वर्ष २०७५/७६ मा होटल तथा रेष्टुरेण्टहरूको कुल राष्ट्रिय ग्राहस्थ्य, उत्पादन ५६ अर्ब २७ करोडमा गण्डकी प्रदेशको हिस्सा ११ अर्ब

१५ करोड अर्थात १९.६ प्रतिशत रहेको थियो (केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग सन् २०१९)।

पर्यटन क्षेत्रलाई उत्थान गर्न घोषित कार्यक्रमहरू

पर्यटन पुनरुत्थान कार्यक्रम

प्रदेश सरकार, मुख्यमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय, गण्डकी प्रदेशले जारी गरेको आर्थिक वर्ष २०७७/७८ को वार्षिक नीति तथा कार्यक्रमका अनुसार प्रदेशको पर्यटन क्षेत्रको दिगो विकास र व्यवस्थापन गर्न पर्यटन नीति र पर्यटन गुरुयोजना तर्जुमा गरिने रहेको छ। प्रदेश समृद्धिको आधार, दिगो पर्यटन विकासको दीर्घकालीन सोचका साथ पर्यटन पुनरुत्थान र प्रवर्द्धनका कार्यक्रम सञ्चालन गरी रोजगारी सृजना, आर्यआर्जनमा वृद्धि, गरीबी निवारण, कृषि तथा औद्योगिक, उत्पादन वृद्धि र सबल अर्थतन्त्र निर्माण गर्ने नीति लिइएको छ। गण्डकी प्रदेशलाई नेपालको पर्यटन हब र पोखरालाई नेपालको पर्यटकीय राजधानीको रूपमा विकास गरिने नीति रहेको छ। प्रदेशभित्रका पर्यटन गन्तव्य, पदमार्ग, होटल, होमस्टे लगायतका पर्यटन पुर्वाधार विकास गर्ने कार्य र प्रदेश सरकारको पर्यटन प्रवर्धन अभियानलाई निरन्तरता दिइने रहेको छ।

विश्व पर्यटन दिवस सन २०२१

हरेक वर्ष सेप्टेम्बर २७ का दिन मनाइने विश्व पर्यटन दिवस सन २०२१ मा विश्व पर्यटन सङ्घले 'समावेशी विकासका लागि पर्यटन' भन्ने नारा तय गरेको थियो। सोही बमोजिम गण्डकी प्रदेश सरकारले पनि कोभिड-१९ को पहिलो र दोस्रो प्रभावको कारण थला परेको गण्डकी प्रदेशको पर्यटन क्षेत्रलाई

पुनर्उत्थान गर्न गण्डकी प्रदेश आन्तरिक तथा बाह्य पर्यटकहरूको लागि खुला र सुरक्षित छ भन्ने सन्देश प्रवाह गर्ने उद्देश्यका साथ नेपाल स्थित विभिन्न देशका राजदूतहरू र विकास साभेदारका प्रमुखहरूलाई गण्डकी प्रदेशमा आमन्त्रण गरी विश्व पर्यटन दिवस २०२१ मनाइयो। उक्त कार्यक्रममा राजदूत र विकास साभेदार संस्थाका प्रमुखहरूलाई विभिन्न कार्यक्रमहरू मार्फत स्वागत गरिएको थियो। दुई दिनसम्म पोखरा लगायतका स्थानहरूको भ्रमण गराइएको थियो। कार्यक्रम गण्डकी प्रदेश सरकार, नेपाल पर्यटन बोर्ड, पोखरा तथा पर्यटन सँग सम्बद्ध व्यवसायीहरूको समन्वयमा सम्पन्न गरिएको थियो।

व्यवसाय जीवनरक्षा कोष सञ्चालन

गण्डकी प्रदेश सरकारले व्यवसाय जीवनरक्षा कोष सञ्चालनमा ल्याएको छ। कोभिड १९ महामारीका कारण पर्यटन, यातायात, कृषि, उद्यम, उत्पादन, सेवा क्षेत्रलगायतमा परेको प्रभावलाई न्यूनीकरण गर्न आर्थिक वर्ष ०७७/०७८ को बजेटमा १ अर्बको कोष स्थापना गरेको थियो। कोष घोषणा भएको सात महिनापछि प्रदेश सरकारले त्यसको कार्यान्वयनका लागि प्रदेश सरकार र नेपाल राष्ट्र बैंक पोखरा कार्यालयबीच सम्झौता भएको थियो। कोषमार्फत व्यवसायको प्रकार हेरेर तीन वर्षका लागि ५० हजार रुपियाँ देखि १५ लाख रुपियाँसम्म कर्जा उपलब्ध गराउने प्रावधान रहेको थियो। गण्डकी प्रदेशका स्थानीय तहहरूमा सरकारी कारोबार गर्न 'क' वर्गका १८ ओटा बैङ्कहरूका शाखाबाट कर्जा लिन सकिनेछ। कोषका लागि मुख्यमन्त्री तथा मन्त्रपरिषद्को कार्यालयले नेपाल राष्ट्र बैङ्कमा शोधभर्ना खातामार्फत २५ प्रतिशत रकम अग्रिम जम्मा गर्नेछ।

कोष सञ्चालनका लागि 'व्यवसाय जीवनरक्षा कोष (सञ्चालन) कार्यविधि- २०७७' तयार गरिएको थियो। कार्यविधिमा प्रभावित क्षेत्रलाई चार भागमा वर्गीकरण गरिएको छ।

- (क) लघु, घरेलु तथा साना उद्यम व्यवसाय कर्जा: यसअन्तर्गत व्यवसाय हेरी १ लाखदेखि १५ लाखसम्मको कर्जा दिइने।
- (ख) साना पर्यटन व्यवसाय कर्जा : यसअन्तर्गत व्यवसाय हेरी १ लाखदेखि १५ लाखसम्म कर्जा दिइने।

- (ग) साना यातायात व्यवसाय कर्जा : यसअन्तर्गत व्यवसाय हेरी ५० हजारदेखि १० लाखसम्म कर्जा दिइने।
- (घ) साना सेवा व्यवसाय कर्जा : यसअन्तर्गत व्यवसाय हेरी ५० हजारदेखि १० लाखसम्म कर्जा दिइने।

घटना अध्ययन १

पोखरास्थित एक दोहोरीमा कार्यरत तनहुँकी देवकी नेपाली (परिवर्तित नाम) ११ वर्ष देखि लेकसाइडको रात्रिकालीन व्यवसायमा आवद्ध छन्। ७ हजार ५ सय रुपियाँ मसिक तलब पाइने सो पेशामा संलग्न उनले आफ्ना दुई छोराछोरीलाई कक्षा ९ र १० मा पढाइरहेकी छन्। उनले पोखराकै पर्यटन क्षेत्रमा कार्यरत भई एउटा सानो रेष्टुरेण्ट पनि खोलेकी थिइन् तर कोभिड १९ ले भएको लकडाउनपछि उनले बाध्य भएर सो रेष्टुरेण्ट बेचनुपर्ने अवस्था आयो। दोहोरी र रेष्टुरेण्ट बाहेक अन्य कुनै आय स्रोत नभएकी उनले सो अवधिमा साग बेचेर आफ्नो दैनिकी चलाउनुपर्थ्यो। उनले ४ महिना साग बेचेर छाक टारिन्। सो अवधिमा उनको दैनिक आय २ देखि ३ सय रुपियाँ मात्रै हुन्थ्यो।

कोभिड लाग्ने डर पनि थियो। उनी र उनको परिवारलाई सो बेला खानाको समस्या भयो। विद्यालयले सो बेला सञ्चालनमा ल्याएको वैकल्पिक शिक्षा प्रणाली (अनलाइन कक्षा) बाट शिक्षा लिन उनका छोराछोरीले पाएनन्। मोबाइल र इन्टरनेटको सुविधा नभएको र सोका लागि रकम समेत नरहेको कारण पढाइ गर्न सकेनन्। छोरी विरामी हुँदा पैसाको अभावले उपचार गर्न पनि समस्या भयो।

घटना अध्ययन २

लेकसाइड बस्ने सुमना श्रेष्ठ (परिवर्तित नाम) पाँच वर्षदेखि लेकसाइडको एक स्पामा कार्यरत छिन्। अविवाहित उनको एक बहिनी छिन् र उनीहरू एउटा कोठा भाडामा लिएर बस्छन्। बहिनी पनि एक अस्पतालमा कार्यरत छिन्। उनको मासिक तलब १२ हजार रहेको छ। कोभिडको पहिलो लहरमा जागिर छोड्न बाध्य भएकी उनी आवद्ध कार्यालय पनि बन्द भयो। उनको घरवेटीले उनलाई एक महिनाको लागि भाडा छुट पनि दिए। तर, लकडाउन लम्बिएसँगै उनी काठमाडौँ फर्किइन्। सोही बेला उनलाई र उनका बुबालाई कोभिड सङ्क्रमण पनि भयो र थप उपचारको लागि उनीहरू काठमाडौँस्थित मनमोहन मेमोरियल

अस्पताल भर्ना भए। लामो अस्पताल बसाइपछि उनी घर फर्केर आइन् तर मानसिक रूपमा ठिक हुन उनलाई धेरै समय लाग्यो। 'एकातिर बाबा विरामी हुनुभयो अर्कोतिर म, खर्च कसरी तिर्ने ?' -उनले भनिन् 'केही उपाय लागेन र ऋण लिइयो २० हजार रुपियाँ। कहाँबाट तिर्ने जागिर छैन। बहिनीले कमाएको लकडाउनमा खर्च गर्न ठिककै थियो।' उनलाई सो बेला कहिँबाट पनि सहयोग नपाइएको बताइन्। कोभिड निको भए पनि मानसिक तनाव धेरै भयो। कोठामा बस्दा उनका मनमा धेरै नकारात्मक कुरा आउने गरेको उनले बताइन्। पर्यटक छैनन् तलब कसरी दिने भनी स्पाका साहुले गुनासो गरेको उनले बताइन्। 'यस्तो बेरोजगारीको बेला, राज्यले पोखराका लागि र हामी जस्तो क्षेत्रमा कार्य गर्नेहरूको लागि केही नगर्दा नरमाइलो लाग्छ। तर थोरै भएपनि आम्दानीको स्रोत त छ।' -उनले भनिन् - 'तर अबै धेरै दिन स्पामा काम गर्न पाइँदैन होला।'

घटना अध्ययन ३

ललितपुरका सविन भुलुम (नाम परिवर्तन) १० वर्षदेखि पोखराको ड्यामसाइडमा बस्छन्। पेशाले उनी ढुङ्गा चालक हुन्। यो पेशामा लागेको पाँच वर्ष भयो। उनको मासिक तलब १० देखि १५ हजार रुपियाँ रहेको छ। अन्य आय स्रोत नभएका उनको परिवारमा आमा बुबासहित ६ जना रहेका छन्। कोभिडबाट सङ्क्रमित नभए पनि लकडाउनमा उनी आफ्नो परिवारको साथ गाउँ फर्किनुपर्‍यो। आर्थिक व्यवस्थाको लागि पहिला सञ्चित पैसाको प्रयोग गर्नुपर्ने भयो। उनले लकडाउनको बेला राज्यले केही सहयोग नगरेको बताए। उनले गाउँमा दैनिक खर्च धान्न खेती किसानी गरे। उनलाई आफ्नो पुरानो व्यवसायमा फर्किन दुई वर्ष लाग्यो। उनको पोखरामा कोठा रहेको हुनाले आफू नबसेपनि दुई वर्षसम्मको भाडा तिरे। सो भाडा तिर्ने उनले ऋण निकाल्नुपरेको बताए। अबै उनले ऋण पूरे तिरिसकेका छैनन्।

घटना अध्ययन ४

तनहुँ भई हाल पोखरा महानगरपालिका- ५ वस्ने आनिष काफ्ले (नाम परिवर्तन) पोर्टरकारूपमा ट्रेकिङ व्यवसायमा आवद्ध छन्। लकडाउनको बेला पूर्वतीय पदयात्राको व्यवसायिक मौसम सुरु हुन्छ। सोही बेला भएको लकडाउनले उनको आर्थिक अवस्थालाई नराम्ररी असर गर्‍यो। उनले केही पनि आम्दानी गर्न

सकेनन्। परिवारमा रहेका अरु सदस्य पनि अन्य व्यवसायमा लागेको हुनाले उनलाई सुरुमा त्यति समस्या नभए पनि एकपटकको लकडाउन धेरै समयसम्म नखुल्दा र भन्नु पर्यटन क्षेत्र पहिला जस्तै सुचारु नहुँदा उनमा मानसिक दबाव सिर्जना भएको थियो। घरपरिवारको सल्लाह अनुसार उनले पर्यटन व्यवसाय छोडेर अन्य व्यवसायमा लाग्न प्रयास पनि गरे तर सफल हुन सकेनन्। उनी यो क्षेत्रमा रोजगारी र राम्रो आयको सुनिश्चितता नरहेको भन्दै हार मानिसकेको बताए।

सरोकारवालाको भनाइ

हरि शर्मा, अध्यक्ष, पश्चिमाञ्चल होटल संघ

कोभिड-१९ का कारण अन्य क्षेत्र भन्दा बढी प्रभावित पर्यटन क्षेत्र हो। यहाँ काम गर्ने मजदुरहरू ठूलो सङ्ख्यामा पलायन भएका छन्। होटल व्यवसायी पनि विस्थापित भएका छन्। पर्यटनलाई जीवन्त राख्न सरकार र सरोकारवालाले हाम्रा मजदुरहरूलाई जीविकोपार्जनका निमित्त योजना बनाउन सकेनन् भने कोभिड पछि पनि ठूलो समस्या सिर्जना गर्ने देखिन्छ। व्यवसाय सुचारु गर्न मजदुरहरूको समस्यालाई सम्बोधन गर्नुपर्छ। पछिल्लो दुई वर्षमा धेरै मजदुरहरू पलायन भएको अवस्था छ। आश्रित बालबालिकाहरूको शिक्षा, स्वास्थ्य र सहजतापूर्वक बाँच्न पाउने अधिकारलाई सुनिश्चित गराउन नसक्ने अवस्था बनेपछि पलायन भएका पनि धेरै छन्। अब फेरि उनीहरूलाई काममा फर्काउन सक्नु र जनशक्ति अभावलाई पूर्ति गर्न सक्नु चुनौतीको विषय छ। यसका लागि व्यवसायी र सरकार एक भएर योजना बनाउन आवश्यक छ।

विप्ल पौडेल, सदस्य, नेपाल पर्यटन बोर्ड

पर्यटन क्षेत्र संवेदनशील क्षेत्र हो। विपत् र महामारीले सबैभन्दा पहिला प्रभावित गर्ने भनेको पर्यटन क्षेत्रलाई नै हो। पर्यटन क्षेत्रमा प्रत्यक्ष जोडिएका होटल, रेष्टुरेण्ट , ट्रेकिङ व्यवसायीहरू पीडित अवस्थामा रहेका छन्। पोखराको पर्यटन क्षेत्रमा करिब २ खर्ब भन्दा बढी लगानी रहेको छ। कोभिड -१९ पछि मजदुरहरू पलायन हुँदा जनशक्तिको अभाव रहेको छ। प्रत्यक्ष रूपमा पर्यटनमा रोजगार रहेका मजदुरहरूलाई केही व्यवसायीहरूले न्यूनतम रूपमा सुविधा दिएका छन् तर सबैले सबैलाई गर्न सक्ने अवस्था छैन। लकडाउन समयको वित्तीय कर्जालाई व्यवस्थापन गराएर सरकारले

पर्यटन व्यवसायीलाई उठाउन सक्ने हो भने मजदुरहरूलाई पनि राहत नै मिल्छ।

लक्ष्मण बराल, अध्यक्ष, रेष्टुरेण्ट एण्ड बार एशोसिएशन, पोखरा

कोभिड १९ पछि रेष्टुरेण्ट व्यवसायमा काम गर्ने मजदुरहरू पलायन भए। साना तथा ठूला गरी हामीसँग आवद्ध रहेका करिब १ सय रेष्टुरेण्ट एण्ड बारमा करिब ४ हजार ५ सय मजदुरहरू कार्यरत छन् भन्ने अनुमान छ। तर पछिल्लो समय धेरै मजदुरहरू पलायन भए। अवस्था केही सहज हुँदा पनि पहिलेकै अवस्थामा फर्कन सकिएको छैन। सरकारले पर्यटन क्षेत्रलाई प्राथमिकताको क्षेत्रको रूपमा राखेर आवश्यक नीति बनाएर अगाडि बढनुपर्ने अवस्था छ। लगानीकर्ता नै सुरक्षित हुने वातावरण बन्न नसकेपछि त्यसमा आश्रित वा कार्यरत मजदुरहरूको अवस्था पक्कै पनि सहज हुने भएन। अहिलेको अवस्थामा अधिकांश मजदुरहरू पलायनपछि वैकल्पिक काममा लागेको देखिन्छ।

अध्ययनको विश्लेषण

१. कार्य अवधि

यस अध्ययनमा सहभागी भएकाहरू आफ्नो व्यवसायमा एक वर्षदेखि ३५ वर्षसम्म आवद्ध रहेका थिए। विशेष गरी रेष्टुरेण्टमा कार्यरत युवाहरू एकदेखि तीन वर्षसम्म रहेका थिए भने डुङ्गा व्यवसायमा आवद्ध धेरैजसो पाँच वर्ष माथि रहेका थिए।

२. लकडाउनमा आवद्ध संस्था वा व्यवसायको अवस्था

लकडाउनको समयमा पर्यटन सम्बद्ध व्यवसाय बन्द रहयो। ठूला होटलमा कार्यरत कुक र वेटरहरू बाहेक अन्य कुनै पनि क्षेत्रले सो बेला मजदुरहरूलाई पारिश्रमिक प्रदान गरेका थिएनन्। होटल र रिसोर्टमा कार्यरत र स्थायी पदमा रहेकाहरूले २० प्रतिशत पारिश्रमिक पाएको पाइयो भने सो संस्थाले उनीहरूलाई सामाजिक सुरक्षा कोषमा समेत समावेश गरेको रहेछ।

३. लकडाउन खुलेपछि व्यवसायमा फर्कन लागेको समय

लकडाउन खुलेपछि सबैजनाले खोप लगाएर मात्रै आफ्नो पेशामा फर्केको बताएका छन्। सबैजनालाई एक वर्ष भन्दा माथिको समय लागेको थियो।

४. जागिर छुटेपछि परिवारको अवस्था

जागिर छुटेपछि ७६ प्रतिशत सहभागीहरूको परिवारको अवस्था राम्रो नभएको अध्ययनले देखाएको छ।

५. वैकल्पिक आय स्रोत

सहभागीहरू मध्ये ६८ प्रतिशतको वैकल्पिक आय स्रोत नरहेको अध्ययनले देखाएको छ।

६. स्थानान्तरण अवस्था

अध्ययनमा सहभागीहरू मध्ये २८ प्रतिशतले स्थानान्तरण वा आफ्नो गाउँ फर्केका थिए।

७. लकडाउनपछि सोही संस्थामा पुनः स्थापित

सहभागीहरू मध्ये ८४ प्रतिशत लकडाउन पछि पुनः सोही संस्थामा फर्केका छन्।

८. आश्रित बालबालिकाको शिक्षा, स्वास्थ्य र खाद्यमा परेको असर

अध्ययनले देखाएअनुसार आश्रित बालबालिकाहरू मध्ये सबैभन्दा धेरै शिक्षा क्षेत्रमा असर परेको देखियो। मुख्यतः अनलाइन शिक्षामा बालबालिकाहरूको पहुँच नभएको देखिएको छ। त्यसपछि अध्ययनले बालबालिकाहरूको गुणस्तरीय खाद्यको उपभोग नभएको देखिएको छ। आय स्रोतमा कमीको कारण अभिभावकले बालबालिकालाई राम्रो र सन्तुलित भोजन नदिन सकेको अध्ययनले देखाएको छ।

९. बन्दाबन्दीको बेला दैनिक खर्च गर्न ऋण

बन्दाबन्दीको बेला दैनिक खर्च धान्न ६४ प्रतिशतले ऋण लिएको अध्ययनले देखाएको छ। जसमध्ये मात्र १६ प्रतिशतले ऋण तिर्न सकेका छन्।

१०. व्यवसाय छोडेपछि भोग्नुपरेका समस्या

व्यवसाय वा रोजगारी छोडेपछि ८४ प्रतिशतमा मानसिक समस्या भोग्नुपरेको अध्ययनले देखाएको छ भने त्यसपछि आर्थिक समस्या भोग्नुपरेको अध्ययनले देखाएको छ।

११. महामारीको बेला संस्थाहरूले गरेको सहयोग

महामारीको बेला ६८ प्रतिशत सहभागीहरूले कुनै पनि संस्थाबाट सहयोग नपाएको बताएका छन्।

१३. महामारीको बेला सरकारी निकायको सहयोग

महामारीको बेला ८४ प्रतिशत सहभागीहरूले कुनै पनि सरकारी निकायबाट कुनै पनि प्रकारको सहयोग नपाएको बताएका छन्।

१४. महामारीपछि तलब र आयमा कमी

सहभागीहरू मध्ये ६८ प्रतिशतले महामारीपछि तलब र आयमा कमी भएको बताएका छन्।

निष्कर्ष

- ▶ कोभिड १९ महामारीले पर्यटन क्षेत्रमा आवद्ध रहेकाहरूले रोजगारी गुमाएपछि मानसिक समस्या भोग्नु पर्‍यो।
- ▶ रोजगारी गुमाएकाहरू माथि आश्रित रहेका बालबालिकाहरूको शिक्षाको अधिकारबाट वञ्चित हुनुपर्‍यो।
- ▶ लकडाउनको बेला यो क्षेत्रमा रोजगार भएकाहरूले सरकारी निकायबाट सहयोग पाएनन्।
- ▶ कोभिड १९ को महामारी रहुञ्जेल यस क्षेत्रमा आवद्धहरूले रोजगारीको सुनिश्चितता पाउन सकेका छैनन्।
- ▶ कोभिड १९ महामारीको बेला पर्यटक नआएपछि यो क्षेत्रमा आवद्ध वा अस्थायीरूपमा कार्यरत अधिकांश मजदुरले रोजगारी गुमाएका थिए।
- ▶ लकडाउनपछि सो संस्थामा पुनस्थापित भए पनि उनीहरूको मासिक आय अनियमित र कम भएको छ।

सुझाव

- ▶ सरकारले भविष्यमा पुनः आउन सक्ने यस्ता विपद् तथा महामारीको लागि पूर्व तयारी

गर्न आवश्यक रहेको छ।

- ▶ हाल पर्यटन क्षेत्र केही चलायमान देखिए पनि यस क्षेत्रमा आवद्धहरूको पुर्नउत्थानको लागि कार्यक्रमहरू गर्न आवश्यक छ।
- ▶ यस क्षेत्रमा आवद्ध व्यवसायी र मजदुरहरूको रोजगार सुरक्षा र संरक्षणको लागि आवश्यक नीति तथा कार्ययोजना निर्माण गर्न आवश्यक छ।
- ▶ मजदुरहरूको लागि आपतकालीन राहत कोष बनाउनु पर्छ।
- ▶ नेपाल पर्यटकीय देश भएकोले पर्यटन क्षेत्रलाई प्राथमिकतामा राख्न आवश्यक छ।

सन्दर्भ सामग्री

- ▶ नेपालको संविधान भाग ३ मौलिक हक र कर्तव्य
- ▶ विश्व बैंक (२०२०) को "कोभिड-१९ र दक्षिण एसियामा पर्यटन अन्तरगत दिगो क्षेत्रीय परिणामका लागि अवसर" नामक प्रतिवेदन
- ▶ मुख्यमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषदको कार्यालय गण्डकी प्रदेशले प्रकाशन गरेको प्रतिवेदन आर्थिक वर्ष ०७७ ०७८ र ०७८ ०७९ को गण्डकी प्रदेशको बजेट प्रतिवेदन
- ▶ अन्तराष्ट्रिय वित्त निगम पोखरा
- ▶ पर्यटन क्षेत्रको पुनर्उत्थान योजना २०७७ केन्द्रिय तथ्याङ्क विभाग (सन् २०१९)
- ▶ नेपाल राष्ट्र बैङ्क, अनुसन्धान इकाई पोखराद्वारा प्रकाशित कोभिड-१९ ले गण्डकी प्रदेशमा परेको प्रभावको प्रतिवेदन

